

С. Є. Бутов, професор кафедри вогневої та спеціальної фізичної підготовки навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів слідства та кримінальної міліції Національної академії внутрішніх справ, кандидат педагогічних наук, доцент;

С. М. Решко, професор кафедри вогневої та спеціальної фізичної підготовки навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів слідства та кримінальної міліції Національної академії внутрішніх справ, професор;

О. І. Ємчук, замісник начальника кафедри вогневої та спеціальної фізичної підготовки навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів слідства та кримінальної міліції Національної академії внутрішніх справ

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ТАКТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ ДО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ФІЗИЧНОГО ВПЛИВУ ТА ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

Розглянуто проблеми тактики дій працівників міліції в екстремальних умовах під час виконання службових обов'язків та особливості підготовки до застосування заходів фізичного впливу та вогнепальної зброї.

Ключові слова: екстремальна ситуація; тактика дій працівника міліції; заходи фізичного впливу; вогнепальна зброя; методи підготовки; модельні ситуації.

Службова діяльність працівників міліції багатofункціональна і спов'язана з діями як у звичайних, так і незвичайних, у тому числі екстремальних, умовах.

Правоохоронці можуть бути задіяні у ситуаціях, в яких є реальна небезпека життю або здоров'ю працівника міліції чи оточення, граничне психічне, емоційне та фізичне напруження, неочікуваність дій правопорушника (злочинця), гострота й

конфліктність ситуації, мінімальний час для її оцінювання, прийняття єдиного правильного рішення та його реалізації. Особливо несприятливими в цьому значенні є так звані “нештатні” екстремальні ситуації, не передбачені нормативно.

Такі ситуації виникають під час катастроф, стихійного лиха, масових заворушень, попередження чи припинення правопорушень, затримання озброєного злочинця, подолання конфліктів між громадянами, психологічного та фізичного протиборства з правопорушником (злочинцем) під час проведення слідчих і оперативно-розшукових заходів, протиправного використання громадянами джерел підвищеної небезпеки, дії в умовах упродовження в регіоні надзвичайного стану та ін.

Екстремальність може виникати через тривале та інтенсивне психологічне чи фізичне навантаження працівника міліції під час повсякденного виконання службових обов'язків.

Спеціальними дослідженнями встановлено, що причинами надзвичайних подій, які призводять до фізичного травматизму та загибелі працівників міліції в екстремальних ситуаціях під час виконання службових обов'язків, є психологічні, службові та тактичні [1].

До основних тактичних помилок працівників міліції в екстремальних ситуаціях належать: помилки, які виникають з незнання правил особистої безпеки під час виконання службових обов'язків; хибна тактика поведінки; дії без підтримки (чи здійсненої недостатньо ретельно); невикористання наручників; розраховування на власні сили (працівник міліції не повідомляє керівництво про подію, що відбувається, та не викликає допомогу); відсутність зброї напоготові; тримання пальця на спусковому гачку зброї, яка приведена у бойову готовність, під час ведення рукопашного двобою зі злочинцем; невдале виконання запланованих дій; невміння передбачити можливі наслідки власних дій; неправильне оцінювання обстановки, що виникла; неправильне оцінювання психофізичного стану та зовнішнього вигляду правопорушника; неадекватний вибір прийомів фізичного впливу; внутрішня невіра працівника міліції в те, що він може потрапити в екстремальну ситуацію, пов'язану з раптовим нападом.

Основними чинниками, які визначають ефективність дій в екстремальних ситуаціях, є знання психології злочинця, уміння

прогнозувати його можливі дії та найшвидше застосовувати адекватні засоби для його нейтралізації, затримання та знешкодження, висока психологічна загартованість працівника міліції, уміле володіння особистою табельною зброєю, впевнене тактичне та фізичне застосування прийомів фізичного впливу в обставинах, що швидко змінюються.

Для оперативного осмислення ситуації, що виникла, працівникові міліції треба враховувати такі складові: загальна характеристика ситуації (місце події, період доби, кількість злочинців та ін.), поведінку злочинця (злочинне діяння, стан, дії на момент зустрічі, використання тактичних прийомів та хитрощів тощо), дії правоохоронців (час з моменту побаченого до початку першої дії, психологічний стан, перевага у зоровому випередженні та ін.) [2].

Більшість фахівців зазначає, що у переліку критеріїв оцінювання готовності працівника міліції діяти в екстремальних ситуаціях однією з найважливіших складових є його психічна готовність [3–6].

Тобто спосіб і результативність дій у таких ситуаціях може залежати не тільки від знань, умінь та навичок, а й, насамперед, від особливостей нервової системи людини.

Визначаючи важливе і нерідко вирішальне значення психічної готовності працівника до успішних дій в екстремальних умовах, слід зазначити, що вона не є єдиним чинником успішності таких дій. Можна стверджувати про єдність стану психічної готовності з іншими сторонами цілісної готовності працівника до дій в екстремальних умовах – стабільністю й варіативністю навичок застосування заходів фізичного впливу, рівнем розвитку фізичних і вольових якостей, рівнем володіння вогнепальною зброєю, тактикою дій у вузькому та широкому розумінні.

Тактика дій працівника міліції в екстремальних ситуаціях, у широкому розумінні, може бути визначена як правильне оцінювання конкретних ситуацій оперативно-службової діяльності, прийняття рішення та його реалізація.

У вузькому розумінні можна говорити про тактику застосування працівниками міліції заходів фізичного впливу та вогнепальної зброї, тактику проведення окремих спеціальних дій (силового затримання, первинного огляду затриманого,

надягання наручників, доставляння затриманого до органу внутрішніх справ тощо), тактику обеззброєння та затримання озброєного злочинця тощо.

Тактику застосування заходів фізичного впливу та вогнепальної зброї слід розуміти як цілеспрямоване застосування прийомів фізичного впливу та вогнепальної зброї для виконання конкретних оперативно-службових завдань з урахуванням обстановки, що виникла, позитивних та негативних характеристик підготовленості працівника міліції, його напарників, правопорушника, умов зовнішнього середовища, особистого досвіду та ін.

Тактика застосування заходів фізичного впливу та вогнепальної зброї має багато спільних рис: постійний контакт з правопорушником чи злочинцем, постійний дефіцит часу та простору, швидка і варіативна зміна умов конфлікту. Усе це зумовлює необхідність постійного виконання працівником міліції складних смислових та рухових завдань.

Часто тактика ускладнюється необхідністю взаємодії не тільки з правопорушником, а й з одним чи кількома напарниками. А це означає, що прийняття рішення і його рухова реалізація мають враховувати рівень підготовленості, сприйняття ситуації, її розуміння як групою працівників міліції, так і правопорушниками.

Характерним для тактики застосування заходів фізичного впливу та вогнепальної зброї є також і те, що працівники міліції повинні враховувати не тільки відомі їм обставини, але у разі можливості й ті рішення, які приймає правопорушник і які їм достовірно не відомі. У свою чергу, дії супротивника можуть бути різноманітними й постійно змінюватись. Їх спрямованість і зміст залежать передусім від мети злочинця та дій працівника міліції.

У реальних умовах оперативно-службової діяльності працівник міліції може опинитися у ситуаціях, дія в яких відпрацьовувалась на попередніх практичних заняттях. Однак у варіативних конфліктних ситуаціях постійно невідомими є прийоми та дії правопорушника, якими він буде користуватися для досягнення своєї мети, та момент їх початку.

В екстремальних ситуаціях оперативно-службової діяльності складність тактичних дій визначається: невизначеністю ситуації та можливих наслідків; відсутністю дійової підтримки (допомоги) з

боку оточення; труднощами сприйняття, прийняття рішення і реалізації дій через їх велику різноманітність; дефіцитом часу; обмеженістю простору; недостатністю інформації; маскуванням своїх дійсних намірів правопорушником; несподіваністю виникнення небезпеки; невизначеністю моменту початку активних дій правопорушником та інших; відсутністю гарантій соціального (у тому числі правового) захисту.

Більшість перелічених ускладнень, як правило, навмисне створюється правопорушником. Часто вони виникають через неадекватні дії напарників працівника міліції. Усе це ускладнює оцінювання ситуації, що виникла, реалізацію прийнятих рухових рішень, висуває підвищені вимоги до нервово-психічних процесів і можливостей вегетативних систем, підсилює психічне напруження.

Відповідно до обставин сутички з правопорушником усі тактичні дії працівника міліції можуть бути спрямовані на підготовку, напад і захист.

Підготовчі дії характеризуються вибором моменту для початку активних дій, розгадуванням намірів правопорушника, маскуванням своїх задумів, оманною, маневруваннями та іншим. Напад на правопорушника здійснюється атакуючими і контратакуючими діями (ударами, больовими та задушливими прийомами, кидками). Захисні дії можуть бути позиційними, маневреними, а також здійснюватись кінцівками та ін.

Усі тактичні дії працівника міліції можуть бути як дійсними, так і оманливими.

Рівень тактичної підготовленості працівника міліції залежить від оволодіння ним засобами тактики (технічними прийомами й способами їх виконання), її видами (наступальної, захисної, контратакуючої) та формами (індивідуальної, парної та у складі групи).

Процес тактичної підготовки працівника міліції до застосування заходів фізичного впливу та вогнепальної зброї необхідно розглядати як об'єднуючий початок стосовно до інших сторін підготовленості працівника міліції (технічної, фізичної, психологічної, морально-вольової тощо).

Вибір того чи іншого варіанта застосування сили, його відпрацювання та реалізація в практичній діяльності зумовлюються рівнем володіння працівником заходами

фізичного впливу та вогнепальною зброєю, розвитком фізичних якостей працівника міліції, можливостями функціональних систем, морально-вольовою та психічною підготовкою.

Засоби та методи оволодіння тактичними діями, весь процес тактичної підготовки значною мірою зумовлені специфікою діяльності працівників міліції.

Донині елементи тактичної підготовки з розділу застосування заходів фізичного впливу та вогнепальної зброї ґрунтувалися на навчанні реалізовувати розроблені в підручниках, посібниках та інструктивних документах стандартні, вузько варіативні схеми протидії правопорушнику.

Завдання тактичного вдосконалення з врахуванням сучасних вимог до спеціальної фізичної та вогневої підготовки працівників міліції значно змінилися. Оволодіння тактичними діями пов'язується з розширенням кількості використовуваних засобів і способів, розвитком умінь використовувати один прийом для виконання тактичних завдань, а різних прийомів – для реалізації однієї тактичної схеми дій.

Тактична сутність дій має освоюватися одночасно з оволодінням технікою прийомів фізичного впливу та стрільби. Безпосередньо у процесі практичного оволодіння прийомами працівники пов'язують їх з реалізацією того чи іншого тактичного варіанта.

Знання тактичної суті прийомів фізичного впливу та ведення вогню, їх можливої ефективності дає змогу робити оптимальний вибір та успішно виконувати те чи інше тактичне завдання.

Для оволодіння тактикою дій існує низка сучасних методів, насамперед словесних, наочних і практичних. Найуживанішими й найефективнішими методами, які використовують на практиці спеціальної фізичної та вогневої підготовки, є такі:

метод тренування без супротивника застосовується для оволодіння основами техніки заходів фізичного впливу, стрільби та подолання перешкод;

метод тренування з умовним супротивником передбачає використання різних допоміжних засобів і пристроїв: мішеней, манекенів, тренажерів для відпрацювання дистанційних, ритмічних характеристик рухів, удосконалення зорово-рухових відчуттів;

метод тренування з партнером є основним для оволодіння як технікою, так і тактикою дій. Виконання прийомів та дій з партнером сприяє розвитку відчуття моменту для початку своїх дій та їх цілеспрямованості, швидкості, точності рухових реакцій, диференціювання дистанційних, часових, м'язово-рухових параметрів дій. Основні засоби тренування – парні та групові вправи, які відрізняються великою різноманітністю і переважно спрямовані на вдосконалення техніко-тактичної підготовленості;

метод тренування з супротивником використовується для детального відпрацювання тактики дій, тактичного вдосконалення з урахуванням індивідуальних особливостей працівника, вдосконалення вольових якостей, виховання вміння використовувати свої можливості у різних реальних ситуаціях, що виникають в умовах інформаційного та часового дефіциту. Усе це повинно створювати відповідне емоційне тло і високу напруженість, схожу на діяльність на практиці. Як тренувальні засоби використовують вправи в зумовлених ситуаціях, в яких партнер, який виконує роль злочинця, діє в рамках чітко зумовлених завдань, поставлених викладачем; а також фрагменти окремих екстремальних ситуацій, навчально-тренувальні поєдинки (повністю зумовлені, частково зумовлені та вільні) [7];

метод удосконалення техніки і тактики дій в умовах моделювання екстремальних ситуацій. Низкою спеціальних досліджень встановлено, що ефективність дій працівників міліції під час затримання правопорушників перебуває в прямій залежності від кількості модельних ситуацій, наближених до реальних і засвоєних у процесі навчання [8; 9];

“ситуаційні” та ділові ігри, в яких умови встановлюються викладачем за завчасно розробленим сценарієм, та дії одних учасників можуть бути відомі або невідомими іншим.

Тактичне відчуття та майстерність розвивають такі вправи, як “бій з тінню”, частково зумовлені та вільні сутички з одним, двома та більше супротивниками.

Моделюючи екстремальні ситуації зіткнення зі злочинцем, необхідно насамперед відтворити обстановку, яка максимально збігається з реальною, та її основні моменти.

Як свідчить практика, більшість елементів обстановки під час екстремальних ситуацій повторюється, що є основою для розроблення типових моделей дій у них. За результатами

опитування працівників, які побували у екстремальній ситуації, можна змодельовати: зовнішній вигляд обстановки; особливості зустрічі зі злочинцем і дії, що передували цій події; фізичний і морально-психологічний стан учасників події (темперамент, наполегливість, агресивність).

Відновивши й змодельовавши реальну ситуацію, в якій працівники отримали поранення або загинули, необхідно знайти, визначити та використати такі ефективні технічні дії й тактичні прийоми, постійне відпрацювання яких дасть змогу працівникам досягнути позитивних результатів під час виконання найскладніших оперативно-службових завдань.

Разом із тим слід завжди пам'ятати, що існує категорія працівників, в яких гостра конфліктна ситуація підвищує їх схильність до використання не оптимальних, а стереотипних дій і може призвести до негативних наслідків [2; 6].

Стереотип діяти так, а не інакше, звичка застосовувати лише певні прийоми нападу та захисту завжди має психологічну межу неповторності (це стосується застосування заходів фізичного впливу та зброї, допоміжних засобів та ін.), але екстремальна ситуація ніколи не повторюється в одному й тому ж вигляді, що потрібно враховувати, й бути до цього готовим. Нестандартні дії можуть виявитись єдиним правильним виходом із ситуації, що виникла, і забезпечити виконання завдання, зберегти життя й здоров'я працівника міліції.

Моделюючи реальні події на практичних заняттях, відпрацьовуються не тільки технічні прийоми затримання та обеззброєння, а й комплекс переміщень (перебіжок), випереджаючих, оманливих і захисних рухів з ударами й контрударами, стрибками, метаннями, захопленнями, збиваннями та ін.

Для адаптації працівника до реальних умов виконання прийомів фізичного впливу та навичок стрільби відпрацювання дій корисно проводити у повсякденній формі одягу з використанням макетів зброї максимально наближеної до бойової.

Моделюючи у процесі навчально-тренувальних занять ті чи інші моменти сутички, необхідно відтворювати емоційно-психологічний стан злочинця, особливості його технічних і тактичних дій як, наприклад: виведення ним зброї у ціль або нанесення удару холодною зброєю чи підручним засобом, який

використовується як зброя; удари руками, ногами; спроби дістати та кинути предмет, що може вразити працівника; спроби зникнення за сприятливими обставинами; різні перебіжки з одного місця до іншого; стрибки з вікон будівель; стрибки з автомобіля та ін.

Крім того, моделювати можна й інші параметри, які впливають на результат поєдинку з правопорушником: характер зустрічі (навмисний, несподіваний); дистанція між злочинцем і працівником міліції у мить зіткнення; психологічний стан працівника і злочинця; можливість і готовність використати зброю; наявність і використання сприятливих моментів сутички та ін.

Існує перелік вправ і методичних прийомів, які спрямовані на вдосконалення тактичних дій працівників міліції у реальних обставинах оперативно-службової діяльності. Це: створення полегшених умов для раціональних дій (наприклад, корегуюча інформація керівника занять); створення умов, ускладнюючих реалізацію оптимального тактичного плану дій під час закріплення технічних прийомів (виконання завдань у незвичних умовах, введення додаткових перепон); дотримання тактичної схеми за значною варіативністю просторово-часових і динамічних характеристик рухів або, навпаки, неочікувана зміна тактики за додатковим сигналом чи у зв'язку з різкою зміною ситуації; необхідність реалізації оптимальної тактичної схеми дій в умовах значної і постійно прогресуючої втоми.

У процесі підготовки до дій у екстремальних ситуаціях усі можливі нюанси сутички зі злочинцем передбачити практично нереально. Тому одним з завдань тактичної підготовки на заняттях зі спеціальної фізичної та вогневої підготовки є вдосконалення тактичного мислення працівника міліції. Причём необхідно розвивати такі здібності:

швидко сприймати, адекватно усвідомлювати й аналізувати ситуацію, що виникла;

швидко й точно оцінювати ситуацію та приймати рішення відповідно до ситуації, що виникла, і своєї підготовленості;

передбачати дію супротивника й партнера.

Виступаючи основою тактичних дій, тактичне мислення передбачає активно-пошуковий вибір виконання завдання на основі асоціативних зв'язків, що виникають на

основі попереднього досвіду та поточної інформації про подію, що відбувається.

Важливим для вдосконалення тактичного мислення є розвиток здатності до просторового та часового передбачення ситуації ще до початку її розвитку.

Тактичне мислення розвивається у вправах, під час виконання яких висувається завдання спостерігати і знаходити тактичну сутність у жестах, рухах, діях намірах, стані супротивників.

Удосконаленню тактичного мислення сприяє концентрація уваги й свідомості на пошуку ефективних способів ведення боротьби.

Завдання, що пов'язані з удосконаленням тактичного мислення, мають спонукати працівника до самостійного аналізу можливих аспектів екстремальних ситуацій. Він повинен аналізувати свої дії у попередніх ситуаціях, урахувати можливість передбачення супротивником своїх намірів, приймати рішення в обмежені відтинки часу. Основними специфічними методами вдосконалення тактичного мислення є: метод тренування з супротивником та метод тренування з умовним супротивним.

Важливим є аналіз працівником міліції своїх дій в екстремальних умовах, які виникали раніш [8]. Аналізу піддаються чинники, які спричинили ті чи інші дії злочинця, його наміри та цілі, що завадило працівнику міліції ефективно діяти в екстремальній ситуації, його психічні відчуття, швидкість і точність сприйняття обстановки і реагування на неї, причини, які завадили виконати завдання, як виявлялись фізичні та морально-вольові якості, реалізовувалися навички застосування заходів фізичного впливу та вогнепальної зброї.

Ураховуючи, що службово-прикладна стрілецька підготовка, крім безпосередньо стрільби, містить різноманітні дії, підготовку до застосування й використання зброї, які відпрацьовуються як у процесі вогневої, так і у процесі спеціальної фізичної підготовки [10]. У процесі вогневої підготовки, насамперед, вивчається все, що пов'язане із практичною стрільбою: початкове навчання стрільби, стрільба без обмеження часу, різні види швидкісної стрільби з різних положень з місця й після пересування, стрільба по групових

цілях, що рухаються, й зі зміною позицій і положень, а також із ситуації та ін. У процесі спеціальної фізичної підготовки, насамперед, вивчається все, що пов'язане з використанням зброї для затримання з погрозою його застосування в різних ситуаціях: після захисту від ударів неозброєного й озброєного холодною зброєю й підручними засобами або погрози ними, після звільнення від захоплень та обхватів, припинення спроби дістати зброю та ін.

Крім того, в процесі спеціальної фізичної підготовки необхідно відпрацьовувати спеціальні пересування й акробатичні вправи зі зброєю, які є важливим елементом службово-прикладної стрілецької підготовки, різні техніко-тактичні дії, насамперед ті, які не можна відпрацювати на заняттях з вогневої підготовки через неможливість забезпечити заходи безпеки, наприклад, вогневі спаринги, а також надягання наручника після затримання з погрозою застосування зброї, зовнішній огляд, використання зброї як підручного засобу.

Таким чином, досить великий арсенал дій зі зброєю, який має важливу значимість у службовій діяльності працівників міліції, має належати й до змісту спеціальної фізичної підготовки працівників міліції.

Крім того, спеціальну фізичну та вогневу підготовку слід розглядати не лише як формування навичок виконувати окремі рухи та дії. Важливо навчити правоохоронця миттєво визначати адекватні заходи силового впливу (прийоми фізичного впливу та застосування вогнепальної зброї) відповідно до умов виникнення небезпеки.

Інакше кажучи, навички застосування заходів фізичного впливу обов'язково мають бути напрацьовані у змодельованих ситуаціях службової діяльності (стосовно місця, часу події, кількості суб'єктів протидії, їх позиційного розташування, наявності і характеру перешкод, засобів нападу, характеру нападаючих дій тощо). За відсутності такого підходу та через брак вмінь діяти у складних умовах навички сформовані у стандартних умовах спортивного залу або стрілецького тиру можуть руйнуватися або не використовуватися взагалі.

Вищезазначене дає змогу зробити висновок про складність завдань тактичної підготовки до застосування заходів фізичного впливу та вогнепальної зброї в реальних умовах

службової діяльності та доцільність введення у навчальні плани підготовки майбутніх офіцерів міліції спеціальних дисциплін “Тактика застосування заходів фізичного впливу” й “Тактика застосування вогнепальної зброї”.

Список використаних джерел

1. Причини та умови отримання тілесних ушкоджень та загибелі працівників органів внутрішніх справ : аналітична довідка. – К. : НАВСУ, 1998. – Вих. № НА/528м від 13 листоп. 1998 р.

2. Пліско В. І. Визначення критеріїв оцінки проявів небезпеки в екстремальних ситуаціях працівниками органів внутрішніх справ : посіб. / В. І. Пліско, С. Є. Бутов. – К. : КНУВС, 2008. – 36 с.

3. Авдеев В. В. Психологические основы повышения эффективности деятельности работников органов внутренних дел в экстремальных ситуациях : учеб. пособие / Авдеев В. В. – М., 1988. – 46 с.

4. Забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ при виконанні службових обов’язків : наук.-практ. рек. / МВС України, НАВСУ ; за ред. М. І. Ануфрієва, Я. Ю. Кондратьєва. – К., 1999. – 71 с.

5. Константинов С. Ф. Методичні рекомендації про дії органів і підрозділів внутрішніх справ та внутрішніх військ МВС України щодо розшуку і затримання озброєних та інших злочинців, які становлять суспільну небезпеку та щодо готовності співробітників міліції і військовослужбовців внутрішніх військ до дій в екстремальних ситуаціях : мет. рек. / Константинов С. Ф., Никифорчук Д. Й. Александров Д. О. та ін. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2011. – 104 с.

6. Пліско В. І. Формування у правоохоронців умінь орієнтуватися у складних ситуаціях : посіб. / В. І. Пліско, С. Є. Бутов. – К. : КНУВС, 2008. – 32 с.

7. Запорожанов О. В. Навчально-тренувальні поєдинки як засіб спеціальної фізичної підготовки працівників міліції / О. В. Запорожанов, В. А. Дідковський. – К. : НАВСУ, 2001. – 4 с.

8. Пліско В. І. Застосування заходів фізичного впливу в умовах небезпеки : навч.-метод. посіб. / Пліско В. І., Бутов С. Є., Ємчук О. І., Соловійов В. В. – К. : Наук. світ, 2012. – 47 с.

9. Плиско В. И. Формирование готовности профессионала к деятельности в условиях опасных для жизни. На материалах субъектной деятельности : моногр. / Плиско В. И. – К. : Наук. світ, 2002. – 304 с.

10. Сніжко В. О. Застосування вогнепальної зброї працівниками органів внутрішніх справ / Сніжко В. О., Черній В. В., Юрченко А. В. та ін. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 176 с.